

УДК 94(477.43):636

Оксана Свідерська

РОЗВИТОК ДОПОМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА НА ПОДІЛЛІ У ДОБУ НЕП (1921–1929 РР.)

На основі архівних джерел, наукової історичної літератури, періодичних та статистичних видань проаналізовано та встановлено вплив політики НЕП на розвиток допоміжних галузей рослинництва Поділля і південно-східної Волині.

Ключові слова: НЕП, сільськогосподарське виробництво, рослинництво, інтенсифікація допоміжних галузей сільського господарства, селянство.

У сучасних умовах розвитку української державності важливого значення набуває вивчення аграрної історії. Українське селянство завжди виступало оберегом національної культури, традицій, звичаїв і методів господарювання на землі. Виходячи з цього, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Поділля традиційно є селянським краєм, тому важливо скласти більш конкретне уявлення про розвиток сільськогосподарського виробництва цього регіону в добу НЕП, адже це допоможе окреслити шляхи оптимізації життєдіяльності сучасного селянства.

Ця проблема знайшла певне відображення у роботах Г. Бахметьєва [1, с. 19–53; 2, с. 7–40], В. Маєра [3, с. 71–89], С. Городецького [4, с. 18–28], В. Калініченка [5] і Рибак [6, с. 494–502; 7]. Однак, незважаючи на це, запропонована тема потребує більш ґрунтовного вивчення. Виходячи з актуальності дослідження, а також її недостатньої вивченості автором поставлено за мету об'єктивно висвітлити вплив НЕП на розвиток допоміжних галузей рослинництва Поділля.

До допоміжних галузей рослинництва зараховують овочівництво, плодівництво, виноградарство. Овочівництво – важлива галузь сільського господарства, яка спеціалізується на вирощуванні овочевих культур до яких належать капуста, морква, хрін, редька, петрушка, огірки, гарбузи, кавуни, дині, помідори, баклажани, цибуля, часник, столові буряки, квасоля, боби, мак. Зазвичай, вони вирощувалися на незначній площі ріллі і фіксувалися тодішньою статистикою, як "городні культури". У 1925 р. із загальної площі присадибних посівів у Вінницькому окрузі (39279 десятин (далі – дес.), під овочі було відведено 8649 дес. або 22 %, у Кам'янецькому відповідно – 23391, 3556 або 9 %, у Могилівському – 15558, 3168 або 20,4 %, у Проскурівському – 20212, 5523 або 27,3 %, у Тульчинському – 32059, 6867 або 21,4 % [8, с. 12]. Овочівництво передусім мало споживчий характер. Так, вирощування овочів та їх збут у валовому прибутку селянського господарства Кам'янецького округу згідно з бюджетним обстеження 1926 р., давало 7 карбованців (далі – крб.) 39 копійок (далі – к.), а умовно-чистого прибутку – 5 крб. 98 к. у загальній сумі прибутку 451 крб. 3 к. складало 1,3 % [9, с. 118]. Загалом, валова дохідність однієї десятини на Поділлі складала 5 крб. 59 к. [10, с. 15]. Проте виявлені нами документи свідчать про те, що ця галузь поступово набувала ринкового характеру і за умови зростання міського населення, експорту овочів могла стати прибутковою для сільського господарства. На основі розрахунків спеціалістів Кам'янецької плодоспілки, селяни для власного споживання використовували 29793,3 т. Товарні залишки овочів складали 40818 т, на суму 122454 крб. [11, арк. 12]. Найбільший попит на базарах та ярмарках Поділля і південно-східної Волині мали цибуля, часник, капуста, огірки та помідори. Обстеження селянських господарств Кам'янецького округу у 1926–1927 рр. виявили, що 79 % господарств збували на ринку цибулю та часник, 65 % – огірки та помідори, а 44 % – капусту [12, с. 18].

Найкраща продукція овочівництва регіону у другій половині 20-х років ХХ ст. почала експортуватися. У інструкції Кам'янецької плодоспілки від 3 жовтня 1929 р. щодо відбору цибулі на експорт до Німеччини та Англії зазначалося, що вона має відповідати високим вимогам та стандартам [13, арк. 15]. У Проскурівському окрузі у 1925–1928 рр. заготовлено та вивезено 1814 т овочів, переважно цибулі, що складало 19,47 % у загальній структурі товарної продукції сільського господарства [2, с. 22].

Відомості про пересічний врожай овочів надзвичайно суперечливі та неповні. Зокрема, вдалося виявити, що у Летичівському районі Подільської губернії у 1923 р. середній врожай капусти склав 1750 пудів з дес., огірків – 272 пудів, а столового буряка – 530 пудів, в Ушицькому відповідно – 1840, 297, 884, в Ольгопільському – 1530, 262, 680 [14, арк. 17–18]. У 1924 р. ціна пуда огірків в Могилівському окрузі становила 92 к., капусти – 49 к., столового буряка – 39 к. [14, арк. 19]. Відтак, овочівництво залишалося допоміжною галуззю рослинництва. Його питома вага у загальній структурі сільськогосподарських культур була незначною. Внутрішній ринок овочів залишався надзвичайно слабким, через що пропозиції значно перевищували попит. До того ж більша частина

роздрібного продажу овочів в основних центрах споживання знаходилася в руках перекупників. Вони, зазвичай, диктували селянам занижені закупівельні ціни, реально гальмуючи розвиток виробничих можливостей селянських господарств, оскільки "вимивали" значну частину їх потенційних грошових надходжень. Вирощування овочів мало передусім споживчий характер як вітамінізована добавка до традиційного селянського харчування.

Допоміжною галуззю рослинництва було плодівництво, яке спеціалізувалося на вирощуванні плодових культур, зерняткових, кісточкових, горіхоплідних, ягідних плодів. Промислове значення на Поділлі мали яблуневі, передусім сливові насадження. На півдні губернії помітне місце посідали виноградники. У 1927 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 1653 господарства, які мали сади площею 255 дес., приблизно з 61935 плодовими деревами, пересічно 37,5 дерев на одне господарство, у Кам'янецькому окрузі відповідно – 2427, 232, 98289, 40,5; Могилівському – 1150, 113, 47204, 41; Проскурівському – 1790, 300, 91061, 51; Тульчинському – 728, 83, 36522, 50; Шепетівському – 1009, 66, 24325, 20 [15, с. 126]. Як бачимо, найбільша кількість відокремлених садів знаходилася у Проскурівському, Кам'янецькому, Вінницькому округах. До речі, це був найвищий показник в Україні [15, с. 216]. Згідно з довідкою Подільської губернської планової комісії "Про стан сільського господарства" від 8 грудня 1923 р. дізнаємося про те, що "найбільш розвинене садівництво у Вінницькому та Проскурівському округах" [16, арк. 30]. "Досить значну площу садів має Тульчинська округа, – писала газета "Червоний край". – Становище цих садів незадовільне. Врожай завдяки кепському догляду та розповсюдженню шкідників значно зменшився. Товарні лишки садівництва, які складають 600 тис. пудів, використовуються нерационально" [17, с. 3].

Інтенсифікації плодівництва могла сприяти кооперація. У 1925 р. на Поділлі діяло лише 9 садово-городніх кооперативів, які об'єднували понад 200 селян [8, с. 200]. Зрозуміло, що, така кількість кооперативів не могла істотно вплинути на розвиток садівництва.

У більшості селянських господарств справжніх садів не було, а вирощувалося по декілька фруктових дерев (переважно дичок слив, яблунь, вишень, рідше груш), здебільшого несортних, дрібнотоварних, які не мали значного економічного значення і відокремленої під сад площі. Валові збори фруктів тут залежали від погодних умов. Були роки, коли врожаю зовсім не було. У 1925 р. зафіксовані селянські господарства, які мали плодові дерева на невідокремленій площі. У Вінницькому окрузі – 7173, Кам'янецькому – 5199, Могилівському – 5235, Проскурівському – 3571, Тульчинському – 7677, Шепетівському – 3222 [15, с. 216]. Складно встановити співвідношення садів, які були у селянських, кооперативних та колективних господарствах. Нами виявлено, що у 1926 р. у селянських господарствах Кам'янецького округу площа садів становила 5513 га, колгоспів – 1163,9 га, радгоспів – 456 га, кооперативів – 37 га [13, арк. 30]. Найбільш питому вагу садів складали площі у селянських господарствах та радгоспів переважали сади промислового значення, врожай яблук у яких був 16,42 %, груш – 7,52 %, вишень і черешень – 22,49 %, а слив – 51,42 % від усього валового збору фруктів [13, арк. 30].

Серйозною перешкодою на шляху інтенсифікації плодівництва та збільшення кількості товарної продукції було те, що ця галузь залишалася підсобною, другорядною у селянському господарстві. Заступник завідувача сільськогосподарського відділу Подільського губернського управління Моргенштерн повідомляв: "У правильному плодівництві плодові дерева – яблуні та груші, – висаджують на відстані 4 сажня одне від іншого, відтак дерево займає площу 16 кв. сажнів, але в селянських господарствах, зазвичай, між плодовими деревами залишають 2½–3 сажні, і одне плодове дерево займає площу 8 кв. сажнів" [18, арк. 93]. На думку фахівців сільського господарства, "селянське садівництво, покликане стати дохідною галуззю сільського господарства, перетворилося у безприбуткову селянську садову гушавину, яка, окрім тіні у сонячний день, нічого трудівникам села не приносить. Майбутнє за великими садами промислового значення, але на цьому шляху зроблено перші і часто невмілі кроки" [19, с. 22].

Причиною низької прибутковості плодівництва була надзвичайно відстала агротехніка вирощування фруктів у селянських господарствах. Тут не насаджувалися високоврожайні плодові дерева, грубо порушувалися умови догляду за садом, не проводилося весняного обрізування тощо. В результаті селянське садівництво було відстале. З цього приводу економіст Г. Бахметьєв зазначав: "Сприятливі природні, кліматичні, ґрунтові умови Проскурівщини сприяють розвитку садівництва. Але кількісне переважання селянського плодівництва нашого округу і надзвичайно примітивне якісне відношення (малі розміри плодів, погані смакові якості фруктів тощо) робить цю галузь надзвичайно відсталою і малоприбутковою, і через це ставлення до неї більшості селян зневажливе" [2, с. 15].

Незначну площу на Поділлі займали виноградники, які закладалися передусім у дореволюційний період у південних повітах – Кам'янецькому, Могилів-Подільському, Гайсинському. У 1911 р. на Поділлі виробили близько 55 т відер вина. Вартість відра вина фабричного виготовлення коштувала 10–30 крб., а домашнього приготування – 1,5–2,5 крб. [4, с. 151]. Усього

під виноградниками на Поділлі у 1913 р. знаходилося 1800 дес. землі [18, арк. 30]. У довідці Подільської планової комісії від 18 лютого 1924 р. зазначалося, що в "натепер ця галузь сільського господарства прийшла у занепад, під виноградниками знаходиться 400 десятин землі" [18, арк. 30]. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі у 1926 р. старі виноградники площею 49,5 дес. збереглися у Жванецькому, Староушицькому, Китайгородському, Новоушицькому районах. Нові насадження винограду закладено на площі 34,3 дес. Всього під виноградниками перебувало 83,7 дес. землі, з них майже половина знаходилася у колективних господарствах – 41,6 дес. Крім того, виноградники були у 259 селянських господарствах, що складало 1,8 % загальної кількості селянських дворів у цих районах [11, арк. 35]. Пересічна врожайність одного гектара виноградника у Кам'янецькому окрузі становила 4 т з га. Валова продукція виноградників у чотирьох названих районах складала 193 т, а їх вартість – 36 т. 206 крб. [11, арк. 12]. Наведені дані дозволяють зробити висновок про те, що виноградництво на Поділлі не відігравало помітної ролі у сільському господарстві.

Отже, овочівництво та плідівництво були важливими допоміжними галузями сільського господарства. Проте, якщо городництво було у кожному селянському господарстві, то плідівництво мало вибіркового характеру, тобто наявність саду не була обов'язковою у селянському господарстві. Виноградництвом займалися лише окремі селянські родини. У 20-ті роки XX ст. частина садів і виноградників промислового значення опинилася в користуванні колективних господарств, що сприяло їх збереженню і деякому розвитку.

Селянське садівництво та виноградництво у переважній більшості господарств не перетворилося у прибуткову галузь через відсутність належних коштів для відновлення садів, відсталу агротехніку, примітивні умови догляду за садами та виноградниками. Проте, як показують матеріали дослідження, продукція плідівництва мала передусім не споживчий, а ринковий характер. Селянська родина, через низькі споживчі потреби вважала споживання фруктів розкішшю і намагалася збути цю продукцію на ринку з метою поповнення надходжень до бюджету сім'ї. Натомість плоди овочівництва, задовольняли споживчі потреби селян і лише незначний надлишок їх надходив у продаж.

Список використаних джерел

1. Бахметьев Г. М. Главные элементы сельского хозяйства Проскуровского округа / Г. М. Бахметьев // Статистичний бюлетень Проскурівського окружного статистичного бюро. – Проскурів: Державна друкарня ім. Леніна, 1926. – Ч. I: Жовтень-грудень 1925. – С. 13–53.
2. Бахметьев Г. М. Основные показатели перспективного плана по сельскому хозяйству Проскуровского округа за пятилетие 1926/27 – 1930/31 гг. / Г. М. Бахметьев // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскурів: Окрстатбюро, 1927. – № 1. – С. 7–40.
3. Маер В. Изменение основных элементов сельского хозяйства Проскуровщины в 1927 г. / В. Маер // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскурів: Окрстатбюро, 1927. – Октябрь. – № 1. – С. 71–89.
4. Городецкий С. До економічної оцінки після революційного стану селянської агротехніки на Поділлі / С. Городецкий // Записки Київського сільськогосподарського інституту – К.: б.в., 1925. – Т. 1. – С. 18–28.
5. Калініченко В. В Селянське господарство України в період непу / В. В. Калініченко – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
6. Рибак І. В. Допоміжні галузі сільськогосподарського виробництва на Поділлі в добу непу / І. В. Рибак, О. М. Свідерська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2009. – Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 494–502.
7. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.
8. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.
9. Кам'янецьчина в цифрах. – Кам'янець-Подільський: Окрстатбюро, 1927. – 137 с.
10. Дудолькевич В. К. Нариси сільськогосподарського життя Поділля / В. К. Дудолькевич // Західноукраїнський господар. – 1925. – Ч. III. – С. 15.
11. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-303, оп. 1, спр. 1, 76 арк.
12. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янець-Подільська округа. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 48 с.
13. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-303, спр. 32, 25 арк.
14. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-739, оп. 2, спр. 2, 25 арк.
15. Статистика України 1927. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – Вип. 13. – Т. 3. – 283 с. (Серія 2. "Сільськогосподарська статистика").
16. Державний архів Хмельницької області, ф.Р-147, оп. 1, спр. 117, 135 арк.
17. Садівництво на Тульчищині // Червоний край. – 14 квітня 1928. – С. 3.
18. Держархів Хмельницької обл., ф.Р-40, оп. 1, спр. 162, 258 арк.
19. Бобр Ф. Л. Чем должно быть садоводство в стране трудящихся / Ф. Л. Бобр // Українська сільськогосподарська газета. – 5 липня 1924. – Ч. 12–13. – С. 22.

Оксана Свидерская

**РАЗВИТИЕ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ОТРАСЛЕЙ РАСТЕНИЕВОДСТВА НА ПОДОЛЬЕ И
ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В ДОБУ НЭП (1921–1929 ГГ.)**

На основе архивных источников, научной исторической литературы, периодических и статистических изданий проанализировано и установлено влияние политики НЭП на развитие вспомогательных отраслей растениеводства Подолье.

Ключевые слова: нэп, сельскохозяйственное производство, растениеводство, интенсификация вспомогательных отраслей сельского хозяйства, крестьянство.

Oksana Sviderska

**THE DEVELOPMENT OF SUPPORTING INDUSTRIES OF PLANT GROWING IN PODILLIA
AND SOUTHEAST VOLYN AT THE TIME OF NEP AGRICULTURAL TRANSITION
(1921–1929)**

Agrarian question has always been crucial in Ukrainian history, because land always remains a major capital of any country. In modern conditions, when the reforms in the agricultural sector of the country are carried out, the need for deeper understanding of the historical agricultural science has increased. Study and analysis of experience of the past can greatly facilitate the solution of many modern issues. Podillia traditionally is a peasant land, so it is important to make a more concrete idea of the development of supporting industries of agricultural production in the region in the period of NEP.

The purpose of this article is to highlight objectively the influence of NEP on the development of supporting industries of plant growing.

УДК 930.85/8

Ольга Лаврут

ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛАХ УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Після закінчення воєнних дій нагальним питанням стало відновлення освітнього потенціалу УРСР. Одним із важливих етапів цього стало надолуження втраченого через запровадження більшої кількості годин, відведених на вивчення не лише рідної мови, але й інтернаціональної – російської. Поступово мови етносів, котрі мешкали на терені колишньої республіки, втрачали можливість еволюційності власної мовної ідентичності. Так була скорочена, а пізніше і зведена нанівець кількість етнічних шкіл: польських, угорських, молдавських тощо. Важливою передумовою успішного освітнього процесу є його науково-методологічне та матеріальне забезпечення, що залишалось досить актуальним. Незважаючи на це, рівень знань учнів бажав бути кращим.

Ключові слова: навчальний процес, учні, школа, російська мова, українська мова.

На терені сучасної України проживають багато різних етносів, які намагаються зберегти власну культуру та самобутність. Навчально-виховні заклади сприяють становленню та розвитку особистості, відкриваючи їй двері для формування та прогресу власного потенціалу. Одним із показників цього є мовна та мовленнєва компетентність, котра формується в результаті долучення дітей та молоді до лінгво-філологічної культурної спадщини. Враховуючи, що Україна є багатоетнічною, кожен її етнос намагається зберегти та примножити власні надбання, серед яких – і мова. На сьогодні російська мова залишається однією із таких. Упродовж 25 травня – 1 червня 2012 р. Київський міжнародний інститут соціології (далі – KMIC) провів всеукраїнське опитування громадської думки методом очного інтерв'ю на усій території України за схотастичною вибіркою за участі населення віком від 18 років. Більше третини опитаних вважає, що держава має забезпечити можливість отримання шкільної освіти російською мовою на всій території держави, 45 % – має забезпечуватись у тих місцевостях, де більшість населення цього потребує, і 14 % – проти цього. Кожен другий українець вважає, що російську мову та літературу, як окремі предмети, потрібно викладати в усіх школах України, як україномовних, так і російськомовних; 42 % – ці предмети мають бути варіативними і 4 % – їх не треба викладати як окремі. Кожен третій українець погоджується, що вивченню російської мови в україномовних закладах повинно приділятися така ж кількість часу, як і на вивчення української; 37 % – менша, але більше, ніж на вивчення будь-якої іноземної мови; і 22 % – вони мають вивчатись в однаковій мірі на рівні з іноземними [1]. Спираючись на оновлені державні освітні стандарти, більшість українських п'ятикласників обрали